DÜNKÜ DÜŞMANLIK BUGÜNKÜ DOSTLUK KAYNAĞI: ÇANAKKALE SAVAŞLARI

Arş. Gör. Hakkı Şah YASDIMAN(*)

Türk ve dünya tarihine **"Çanakkale Muharebeleri"** olarak geçen ve tarihte benzeri az olan bu hadise, 28 Temmuz 1914'te başlayan ve 1918 Ekim sonunda biten Birinci Dünya Savaşı'nın özel ve önemli bir faslıdır(1). Hatta bu muharebelerin Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli hadisesi olduğunu söylemek de mümkündür(2). Savaş sonrası yazılan bütün kitaplarda birleşilen kanaate göre, Çanakkale Muharebeleri, Birinci Dünya Savaşı içinde ayrı bir yeri olan, tarihin kaderini değiştiren, yaşamak hakkına şerefi ile ulaşan bir milletin her şeyden önce kahramanlık destanıdır(3). Bu savaşlar, hem Birinci Dünya Savaşı'nın gelişmeleri ve sonucu, hem de harp sonrası devrinin rengi ve gelişmeleri üstünde, kader tayin edici bir damga vurmuştur(4).

DÜNKÜ DÜŞMANLIK KAYNAĞI ÇANAKKALE

Çanakkale Boğazı neden bu kadar önemli idi? Çünkü, Çanakkale Boğazı'nı geçmek, İstanbul'u ele geçirmek, Osmanlı Devleti'ni savaş içinde çökertmek İtilâf Devletleri'nin ilk amaçları idi. Diğer amaçları ise müttefikleri Rusya'ya yardımda bulunmak, silah ve cephane sağlamak, bunlara karşılık, Rusya'dan da gıda maddesi temin etmekti. Ayrıca, Boğazların ele geçirilmesi ile Süveyş Kanalı ve Hint yolu üzerindeki Osmanlı Devleti'nin baskısı kalkacak, Balkan Devletlerinin İtilâf Devletleri yanında yer almaları da böylece mümkün olacaktı(5).

Birinci Dünya Savaşı'nda, Almanya'nın iki cephede birden savaşmak talihsizliği gibi, İngiltere-Fransa-Rusya blokunun da, iki cepheye bölünmesi şeklinde bir tahilsizliği vardır. Çünkü, İtilâf Devletleri cephesinde, İngiltere ve Fransa kanadının, Rusya kanadı ile bir bağlantısı yoktu. Şimal Buzdenizi ve Baltık Denizi, Alman denizaltılarının kontrolunda idi. Geniş bir cephe üstünde, insan kaynakları itibariyle zengin fakat kocaman, hantal, ağır hareketli bir varlık olan Çarlık Rusyası, bu büyük cepheyi besleyecek harp endüstrisine yeteri kadar sahip değildi. Rusya silâh, mühimmat, uçaklar, ağır silâh, silâh mermileri ve nihayet ilâç, yiyecek bakımından da Batı devletleri kaynaklarına bağlanmazsa, ergeç çökebilirdi. Rusya'yı Batı silah endüstrisi ile birlikte, Amerika ve Güney Amerika'nın gıda dahil, her türlü üretim kaynaklarına bağlamak lâzımdı. Çünkü Rusya aç kalırsa, orada yalnız

(*) D. E. Ü. İlâhiyat Fakültesi

(1) Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal,** İstanbul, 1969, c. 1, s. 231.
(2) Zeki Gençosman, **Atatürk Ansiklopedisi,** İstanbul 1981, s. 14.
(3) Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi,** İstanbul, 1982, s. 81.
(4) Aydemir, a.g.e., s. 231.
(5) **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** Hey'et Çalışması, İstanbul, 1989, c. 1, s. 279; Eroğlu, a.g.e., s. 81.

açlık tahribatı olmazdı. Rusya aç kalırsa, Rusya'da ihtilâl olurdu ve Çarlık Rusyası'nda ihtilâl, en azından yarım asırdır beklenmekte idi. Rusya'da ihtilâlin kaçınılmazlığı, yalnız ihtilâlci sosyalizmin doktrin edebiyatına değil sanat edebiyatının, günlük yayınların, resim, heykel sanatlarının muhtevasına, anekdotlara, atasözlerine, halkın günlük konuşmalarına kadar girmişti... Hulâsa Rusya bir devdi ki, aç kalınca derhal delirebilir ve efendilerini yiyebilirdi. Hem şayet harbe girerse, onun damarlarını yalnız ekmekle değil, topla, silahla, cephaneyle de beslemek lâzımdı. Çünkü Rus ordusu günde 45.000 top mermisi sarfetmeye başlamıştı. Bu sarfiyat artacaktı da. Halbuki Rus harp sanyii ona, bu mermileri yetiştirecek durumda değildi. İşte bu durum, İngiliz grubu devletlerin en zayıf, en hasta noktasıydı. Rusya'ya el uzatmak lâzımdı. Yoksa Rusya ergeç çökerdi. Rusya çökünce de Almanya, iki cephede savaşmak talihsizliğinden kurtulurdu. Evet el uzatmak? Fakat nasıl? Bu sualin cevabı meydandaydı: Boğazlar yoluyla. Ama ne var ki Boğazlar Türklerin elindeydi ve Türkler, İngiliz-Fransız-Rus grubu değil, Alman-Avusturya grubu safında savaşa girmişlerdi. Çörçil, hatıralarında bu olaydan: **"Ekim ayında, bir politika hatası yüzünden, Türkiye ile Almanya birleşmiş ve müttefiklerin karşısına bir kale gibi dikilmiştir!"** şeklinde bahseder. İşte İngiltere-Fransa sanayii ve açık deniz pazarları ile Rusya'yı birleştirecek tek yol, bu kaleden, Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçiyordu(6).

19. asırda Avrupa'da meydana gelen sanayi devriminden sonra, üretim hızla arttı. Buna bağlı olarak hem üretim için gerekli olan hammaddeye hem de üretilen malların satılabileceği yeni pazarlara şiddetle ihtiyaç duyulmaya başlandı. Türkiye coğrafi konumu itibariyle, sanayi devrimini gerçekleştiren ülkelerin dikkatlerini çekiyordu. Çünkü Boğazlar Avrupa ve Asya ile bağlantıları sebebi ile stratejik bir öneme sahiptiler. Ayrıca Mukaddes Beldelerin, petrolün, Hindistan ve Uzak Doğu ticaret yolunun geçtiği, Akdeniz ve Süveyş Kanalı'nın Osmanlı sınırları içerisinde kalmaları da sanayileşen ülkeleri fazlasıyla rahatsız ediyordu. Bütün bunlara ilâve olarak, yeni sömürgeleşen müslüman ülkelerle kültürel, tarihî ve dinî bağlantıları da, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini artırıyordu. Bu nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasının acil olarak bir yolu bulunmalı idi.

Zikredilen nedenlerle, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi Almanya'nın yanına iten İngiltere, şimdi, Balkan Savaşı'nda perişan olmuş Türk ordusunu küçük görüyor ve Çanakkale Boğazı'nın İngiliz donanmasınca kolayca geçilebileceğini, hatta İngiliz zırhlılarının büyük toplarının karşısında, Balkan mağlubu Türk askerinin kaçacağını zannediyordu. Bahriye Bakanı W. Churchill, İngiliz donanmasının Marmara'ya girip, İstanbul'u teslim alacağını ve Osmanlı imparatorluğu'nun işinin biteceğini hesaplıyodu. Hatta, Yunanistan'ı savaşa sokup, Gelibolu Yarımadası'nı Yunan ordusuna işgal ettirip, İngiliz dodanmasını tehlikesizce Marmara'ya geçirmeyi plânlıyordu(7). Lord Kicner de bu işin çok kolay olacağı görüşünde idi. Kaldı ki Türk ordusunun elindeki silahlar eski ve noksandı.

(6) Ana Biritannica Ansiklopedisi, **Atatürk Maddesi,** İstanbul, 1987, c. 2, s. 490; Aydemir, a.g.e, s. 228-230.

(7) Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,** İzmir, 1984, c. 1, s. 73. Ayrıca bkz. Genelkurmay Askeri ve Stratejik Etüd Başkanlığı, **Çanakkale Cephesi,** Ankara, 1978; Aydemir, **Enver Paşa,** c. 3, s. 214-266; Tek adam, s. 225-283; Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi,** 3. Kısım 2, Ankara, 1955; Aspinal Oglander, **Military Operations, Gallipoli,** Volum 2, London, 1929-1932; James Rhodes, **Gallipoli,** London, 1965; Moorhead Alan, **Çanakkale Geçilmez** (çev. Günay Salman). İstanbul, 1972; Liman Sanders, **Türkiye'de 5 Yıl,** İstanbul, 1968, s. 65-132; Winston Churchill, **The Vorid Crisis,** c. 1, London, 1968, s. 414-496.

Henüz Almanya'dan yeterli silah, özellikle büyük toplar getirilememişti. Türk ordusu Balkan Savaşı'nın yaralarını saramamış, eğitim noksanlarını gidereememişti. Bütün şartlar İngilizler'e Çanakkale'yi kolayca geçebilecekleri umudunu veriyordu. Çanakkale kolayca geçilince hem Osmanlı İmparatorluğu'nun işi bitecek ve **"Doğu Sorunu"** çözümlenecek, hem de Boğazlar üzerinden Rusya'ya ihtiyacı olan silah, cephane, malzeme gönderilerek, Almanya iki ateş arasına alınacak ve savaş kısa zamanda İtilâf Devletleri'nin yenilgisiyle sonuçlanacaktı. Gerekirse Ruslar'ın da Karadeniz kıyılarına asker çıkartması sağlanarak İstanbul teslim alınacaktı(8).

İşte bütün bu belirttiğimiz sebeblerden dolayı Çanakkale Savaşı son derece önemli idi. Kısacası bu savaş, Birinci Dünya Savaşı'nın gelişmelerine yapabileceği tesir yönüyle dikkat çekiyordu. Ayrıca Irak, Suriye ve Kafkas cepheleri gibi kısmî bir cephe değil, savaşı sonucunu bütünüyle etkileyebilecek bir cephe idi (9).

ÇANAKKALE SAVAŞININ SEYRİ

Sonunda, Çanakkale Boğazı'nın bu savaşlar içerisindeki önemini göz önünde bulunduran İngilizlerin ve Fransızların donanmaları, Fransız hakimiyetindeki Cezayir limanlarını bombardıman eden iki Alman kruvazörünün Çanakkale önlerine gelmesini bahane ederek, 1915 yılında taarruza geçtiler(10). Müttefik düşmanların en kudretlilerinden ikisi, Fransa ve İngiltere, artık tamamen çökmeye yüz tutmuş bulunan imparatorluğun tam kalbini, İstanbul'u ve Boğazlar'ı almaya karar vermişlerdi(11).

Tarihe mal olan ve milli öğünçlerimiz arasında şanlı bir anıt halinde yükselen bu korkunç savaş kısaca şu şekilde cereyan etmişti:

Önce, Şubat 1915'de Çanakkale'nin dış tabyaları topa tutuldu. Ayrıca karaya asker çıkartıldı. 18 Mart 1915'de Boğaz'ı zorla geçmeye çalışan düşman donanması ağır kayıplara uğradı. İngiliz ve Fransız donanmaları, Nusret mayın gemisinin döktüğü mayınlar ve topçu ateşi ile yedi zırhlısını kaybetmiş, 18 Mart akşamı bu yedi gemi Çanakkale Boğazı'nın sularına gömülmüştü(12). 1915 yılının 18 Mart'ı, Çanakkale Boğazı'nın çivit renkli Ege'ye doğru açılan geniş ağzı, tarihimizin en ihtişamlı zaferlerinden birine sahne olmuştu. Eski devirlerden beri zaman zaman birçok müdahalelere şahit olan bu yer, o gün, en heyecanlı ve şerefli gününü yaşadı. Devrinin en modern ve güçlü silâhlarıyla donanmış dev cüsseli savaş gemileri, yurdunun savunması için gerektiği zaman çıplak göğsü ile de olsa saldıran, düşmana karşı koyan, haksızlığa boyun eğmeyen milletimizin imanlı direnişi önünde büyük bir başarısızlığa uğramıştı(13). Böylece Türklere, yurtlarında bağım-

(8) Charles Sherrill, **Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal** (çev. Alp Ilgaz), Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 55; Aybars, a.g.e., s. 73.
(9) Aybars, a.g.e., s. 73.
(10) **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,** Türkiye Gazetesi, c. 2, s. 144-145; **Ana Biritannica,** Atatürk Maddesi, c. 2, s. 490; Eroğlu, a.g.e., s. 81.
(11) **Meydan Larousse Ansiklopedisi,** Atatürk Maddesi, İstanbul, 1969, c. 1, s. 807; **İslâm Ansiklopedisi,** Atatürk Maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul, 1965, c. 1, s. 723; Eroğ, a.g.e., s. 81.
(12) Eroğlu, a.g.e., s. 81; K. Mükerrem Su, Mumcu, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti Inkılâp Tarihi ve Atatürkçülük,** İstanbul, 1988, s. 12-13.
(13) Gencosman, a.g.e., s. 91; Önder Renkliyıldırım, **The Speech Mustafa Kemal Atatürk,** İstanbul, 1985, s. 12-13.

sız yaşamayı bile çok gören düşman kuvvetleri beklemedikleri bir sonuç almışlardı[14].

Düşman kuvvetlerinin bu başarısızlığı, bütün dünyada büyük yankılar meydana getirdi. Deniz savaşındaki bu başarısızlıklarından sonra şimdi de İtilâf Devletleri, Gelibolu Yarımadası'nı işgal ederek, Boğazlara hakim olmak hevesine kapılmışlardı. Bu amaçla, Gelibolu Yarımadası'nın güney kısmına bir çıkarma yapmayı plânlayan[15] düşman kuvvetleri harekete geçerek[16], Arıburnu ve Seddülbahir bölgesine saldırdılar[17]. Bu saldırı ile Çanakkale Muharebelerinin tarihe deniz savaşı olarak geçen kısmı kapanmış, şimdi hem deniz, hem de kara yolu ile hedefe ulaşmak için düşmanla çarpışmayı öngören ikinci kısmı başlamıştı. Bu çarpışmalar genellikle Gelibolu Yarımadası üzerinde geçmiştir. Çok çetin ve inatçı bir karşı koyma gücü ile yapılan savunma, düşman kuvvetlerine ilerlemek imkânı vermemiştir. İtilâf Devletleri donanmalarının çok kuvvetli desteğine sahip olan düşman kuvvetleri karşısında mehmetçiğin azim ve iradesi çelikleşmiş, düşmanı olduğu yerde çivilemiştir[18].

Ancak bu kara savaşlarındaki ağır mağlubiyetlerden sonra, Fransız ve İngilizlerin akılları başlarına gelmiş ve başarı ihtimalinin büyük takviye birlikleri sayesinde mümkün olabileceğini anlamışlardı. Fakat yeni takviye kuvvetlerini nereden bulmalı idi?.. Acı gerçek ancak Aralık ayında anlaşılabiliyor ve Müttefiklerin Çanakkale'den çekilmeleri gerektiği itiraf olunuyordu. Müttefikler için bu savaş **"Çanakkale Faciası"** demekti. Evet Müttefikler için bu gerçekten bir facia idi. Boş yere hayat ve servet kaybetmişlerdi. Türkler için ise durum böyle değildi. Onlar bir zafer kazanmışlardı ve bu zaferin tacı da Gelibolu idi[19]. Ancak kahraman Mehmetçiğin hayatı bahasına ve canını dişine takarak başardığı, eşsiz bir zaferle sona erdirilmiş bulunmasıyla müteselli olduğumuz bu savaşın, Türklere de hayli pahalıya mal olduğunu itiraf etmek yerinde olur. Türklerin bu savaştaki kayıpları da oldukça fazla olmuştu[20] Conkbayırı'nda düşmana indirilen ve binlerce ölüye mal olan bu darbeden sonra, Anafartalar cephesinde önemli bir savaşa rastlanmamaktadır. Kısa bir süre sonra, tam bir yenilgiye uğrayan İngiliz ve Fransız askeri birlikleri Çanakkale'den çekilmekten başka çare[21] bulamadılar ve nihayet 1916 senesinin Ocak ayında, Gelibolu Yarımadasını boşalttılar. Böylece bu cephe de kapanmış oldu[22]. Başkenti istilâdan kurtaran bu zafer, savaş boyunca Osmanlı ordularının kazandığı bir kaç büyük zaferden birisi olacaktı[23].

---

(14) N. Bilâl Şimşir, **British Documents on Atatürk (İngiliz Belgelerinde Atatürk)**, Ankara, 1973, c. 1, s. 9.
(15) Eroğlu, a.g.e., s. 81.
(16) Ayşe Afetinan, **M. Kemal Atatürk'ün Karisbad Hatıraları**, Ankara, 1983, s. 20; Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul, 1980, s. 87; Lord Kınross, **Atatürk** (çev. Necdet Sander), İstanbul, 1984, s. 126-127; Oktay Verel, **Vatan Sana Minattardır**, İstanbul, 1981, s. 29; Uluğ Iğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, Ankara 1980, c. 1, s. 38.
(17) Ünsal Yavuz, **Atatürk, İmparatorlukdan Milli Devlete**, Ankara, 1990, s. 34.
(18) Ana Biritannica, **Atatürk Maddesi**, c. 2., s. 490; Eroğlu, a.g.e., s. 81.
(19) Sherrill, a.g.e., s. 62-63; Ana Biritannica, **Atatürk Maddesi**, c. 2, s. 490.
(20) Şükrü Tezer, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara, 1972, s. 24.
(21) Hamza Eroğlu, **Atatürk'ün Hayatı**, Ankara, 1986, s. 18.
(22) Mumcu Su, a.g.e., s. 29; Renkliyıldırım, a.g.e., s.14; Sherrill, a.g.e., s. 63; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, c. 12, s. 279; **Ana Biritannica**, Atatürk Maddesi, c. 2, s. 490.
(23) Lewis Bernard, **The Emergence of Modern Turkey** (Türkçesi, Modern Türkiye'nin Doğuşu; çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1970, s. 244-245.

ÇANAKKALE SAVAŞININ SONUÇLARI

Çanakkale yenilgisi Lord Kiçner'in siyasi yaşantısını sona erdirirken, Churchill'inkini de yirmi yıl geriye attı(24). Çanakkale'de İtilâf Devletleri yenilirken, Almanya ve Avusturya, Bulgaristan'ın yardımıyla Sırbistan'ı ezdiler. Çanakkale başarısızlığı İtilâf Devletleri'ne çok büyük zararlara sebep oldu. Bu harekatın başarılması ile savaşı kısa sürede kazanacaklarını uman İtilâf Devletleri yanıldılar. Balkan Savaşı'nda yenilen Türk ordusu, genç subayları yönetiminde yeni bir dinamizm kazanmıştı. Bu savaşlarda, Dünyanın yenilmez sanılan donanma ve ordularının yenilebileceği görüldü. Çanakkale Savaşı'nı Türk ordusunun kazanması dolayısıyla Rusya'ya yardım gönderilemedi ve Osmanlı İmparatorluğu saf dışı edilemedi. Bu sebepten dolayı savaş uzadı. Fransızların bu süre içerisinde 1.766.000 ve İngilizlerin 1.607.651 daha insan kaybetmelerine sebep oldu. İngiltere'de 1915 yılı sonunda askerlik zorunlu oldu. İngiliz ve Fransız ekonomileri zarara uğradılar ve bu ülkelerde hükümet buhranları çıktı. İngiliz ekonomisinin sarsılması ise en çok ABD'ne yaradı(25).

Savaşlar iki taraf için de ağır kayıplara (Türklerin savaş içi ve dışı 251 309, İtilâf Devletleri'nin 47.000'i Fransız olarak 252.000)(26) neden oldu. Bu kayıplar hesap edilirse, iki tarafın Çanakkale Savaşında yarımşar milyon insan görevlendirdiği anlaşılır(27).

8,5 ay süren Çanakkale Savaşı bir avuç vatan evlâdının zaferi ile sonuçlanınca, Rusya'nın yüzyıllardan beri gerçekleştirmek istediği Boğazlara sahip olmak politikası son anda başarısızlığa uğramıştır. Çünkü Çanakkale'ye karşı yapılan kombine kara, deniz ve hava hareketinin başlamasıyla Boğazlar İngiltere ve Fransa trafından Rusya'ya terkedilmiş bulunuyordu. İşte Rusya, jeopolitik durumunun yönelttiği bu tarihi amacına ulaşamamıştır.

Çanakkale harekâtı, Osmanlı Devleti'nden bir an önce büyük bir pay almak isteyen ve bu paylaşma sırasında geri kalmaktan kurtulmayı öngören İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılmasını çabuklaştırmıştır. Buna karşılık Yunanistan ve Romanya'nın bir süre daha tarafsızlıklarını korumalarına, Bulgaristan'ın ise Almanya'nın yanında savaşa katılmasına yol açmıştır(28). Bu siyasi olayların bir sonucu olarak müttefiklerin yanında savaşa katılan Sırbistan üç hafta gibi süren kısa bir savaştan sonra yenilip çökmüştür.

Çanakkale'de kazanılan Türk Zaferi, Müttefiklerin çok zor durumda kalmış bulunan Rusya ile yeni bir bağlantı kurmaları isteğini önlemiş, bu yüzden de hem Birinci Dünya Savaşı en azından iki yıl daha uzamış hem de Rusya'da kopan komünizm ihtilâliyle Çarlık Rusyası yıkılarak bu ülke savaş dışı kalmıştır(29). Bu başarı yalnız Türk kuvvetlerinindir. Deniz yönünün kapalı ve demiryolunun Sırbistan toprağında kesik olmasından, müttefiklerimizden Avusturyalıların ve Almanların Çanakkale'ye kattıkları kuvvet çok az

(24) Aybars, a.g.e., 76; Gencosman, a.g.e., s. 14.
(25) Aybars, a.g.e., s. 76.
(26) Gencosman, a.g.e., s. 140; İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, **Çanakkale Savaşları**, Ankara, 1975, s. 10.
(27) Gencosman, a.g.e., s. 140.
(28) Aybars, a.g.e., s. 76; Kayabalı, Arslanoğlu, a.g.e., s. 238.
(29) Kayabalı; Arslanoğlu, a.g.e., s. 82; Iğdemir, a.g.e., s. 43; Aybars, a.g.e., s. 76.

olmuştur[30]. Bu arada müttefikler ve dünyanın hiç hoşlanmadıkları komünizm ihtilâline yataklık eden bir zamanın güçlü ve söz sahibi devleti Rusya, bütün dünya için bir tabu şeklini alarak bugünkü dünya politikasının doğmasında temel etken haline gelmiştir.

Gene müttefiklerin yardım edememeleri yüzünden Rusya 1. Dünya Savaşı sırasında Anadolu ve İran'a akamamış, bu sebeple Türk İstiklâl Savaşı daha kolaylıkla başarılabilmiştir.

Çanakkale cephelerinde büyük sayıda müttefik kara, deniz ve hava gücü bağlanmış olması nedeniyle[31] Almanya'nın Batı Cephesi'ndeki yükü büyük oranda azaltılmış, böylelikle, Türkler müttefikleri olan Almanlara hiç bir zaman azımsanamıyacak derecede büyük bir maddi ve manevi yardımda bulunmuşlardır[32]. Alman subayı Liman Von Sanders, plânını İtilâf Devletlerinin büyük bir kuvvetini Çanakkale'de uzun süre oyalamak esasına göre yapmıştı. Böylece İtilâf Devletleri bu kuvvetlerini Avrupa cephesinde Almanya'ya karşı kullanamayacaklardı. İtilâf kuvvetleri 8,5 ay bu cephede savaştıklarına göre, Alman plânı başarılı olmuştu. Türk askerleri Almanya'nın yükünü hafifletmek için savaştırılmıştı[33].

Çanakkale Zaferi bir bakıma, Asya'nın ve esaret altındaki ülkelerin mağrur ve müreffeh Avrupa ve Batı zihniyetine karşı kazandığı bir zaferdir. Burada sınırsız vatan sevgisi, millîyetçilik duyguları teknik ve zenginliği yenmiştir. Türk ordusunun kazandığı Çanakkale Zaferi, İngiltere ve Fransa'nın kolonilerindeki prestijlerine indirilen çok ağır bir darbe olmuş, esir uluslara ve toplumlara bir ümit ve istiklâl yolu açmıştır.

Bu savaşlar, Türkiye'nin bir millet olarak mevcudiyetini, kurtuluş ve istiklâlini temin etmiştir. Merkez devletleri içinde Macaristan, Avusturya ve Almanya'ya, Kuzey-Doğu'dan bir hezimet ve çöküşü intaç edecek, doğrudan doğruya vaki bir tehdidin 1915'te önlenmesi ve 1918 yılına kadar da böyle bir tehlikeye karşı uyanıklığı sağlamıştır.

Yine bu savaşlar, Çarlık Rusya dahilindeki milletlerden Lehistan, Litvanya ve Finlandiya'nın kurtuluşuna vesile olurken, Rus Çarizmi'nin Batı medeniyeti üzerindeki zaferini önlemiş ve böyle bir zafere karşı da Avrupa'nın uyanık durmasını temin etmiştir[34].

Diğer taraftan bu savaşlarda kazanılan zafer, o gün için başkenti olduğu kadar Türkiye'yi de kurtarmıştır[35].

Çanakkale Zaferi Türk askerinin direnme gücünün, fedakârlık ruhunun, millet ve vatan sevgisinin bir abidesi, Türk ordularının karada, denizde ve havada dünyanın en iyi donatılmış orduları karşısında elde ettiği başarının bir değer ölçüsüdür[36].

Çanakkale Savaşları modern çağın kombine kara, hava ve deniz savaşlarının başlangıcı, ilk örneği olarak kabul edilmesi gereken önemli bir savaştır[37]. Çanakkale Savaşla-

(30) **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** c. 12, s. 279; Gencosman, s. 141; İğdemir, a.g.e., s. 43; Bayur, a.g.e., s. 48.
(31) Gencosman, a.g.e., s. 140; Aybars, a.g.e., s. 75.
(32) Kayabalı, Arslanoğlu, a.g.e., s. 238.
(33) Aybars, a.g.e., s. 75.
(34) Gencosman, a.g.e., s. 195-196.
(35) Gencosman, a.g.e., s. 14.
(36) Kayabalı, Arslanoğlu, a.g.e., s. 238.
(37) Kayabalı, Arslanoğlu, a.g.e., s. 10.

rını biz istemedik. Biz açmadık. Türkler için bu savaşlar, meşru bir savunma hareketi iken, karşı taraf için ise bu muharebeler bir **çıkmaz** olmuştur(38). Bu sahada iki kuvvet çarpışmıştır. Birisi, kaynakları, araçları, silah ve cephaneleri bol ve tükenmez bir düşman ordusu; muazzam ordusuyla, muazzam donanmasıyla, yerlerin şeklini değiştiren dev gibi toplarıyla gökleri kaplayan uçaklarıyla, denizaltılarıyla bulutların arasından, ufukların arkasından, denizlerin altından ara vermeksizin ateş ve ölüm yağdıran bir saldırı ordusu, ötekisi, tek bir mermiye varıncaya kadar bütün araçlarını idare ile kullanmak gibi acı bir yokluk içinde bulunan, gene aynı yoksunluk sebebiyle yaralandıktan sonra şifasını ancak mezarda bulan, fakat kudret, kuvvet, iman, kısaca maneviyat ve ülkü kaynakları dünya yaşadıkça tükenmiyecek kadar bol olan Kahramanlar Ordusu... Maddi vasıtaları bu kadar nisbetsiz olan bu iki ordunun 8,5 ay(39) devam eden çarpışması sonunda zayıf taraf, güçlü tarafa galebe çaldı. Bu olay, maddeye dayanan zenginliğin kahramanlık ve iman önünde, gurur ve zorbalığın fazilet ve vatanseverlik önünde iflasının en canlı örneğidir(40). Burada savaşan insanlar, kahramanlaşmışlar, kahramanlaşarak kutsallaşmışlardır. Geçilmeyen Çanakkale bir sır değil, bir güç olmuştur. Önce manevi değerlerle bir güç, sonra da silahı ile süngüsü ile bir güç... Türk Ordusu, saldırgana karşı dur demesini bilmiş, vatanı için, Türk milletinin özgürlüğü için canını feda etmekten çekinmemiştir(41).

"Hepiniz birden Allah'ın ipine sımsıkı sarılın, sakın ayrılıp bölünmeyin"(42) diyen İlâhi Kelâm'dan ve **"Birlikte rahmet, ayrılıkta azap vardır"**(43) buyuran Peygamber'in sözünden ilham alan, bu aziz vatanın her köşesinden meslek, meşrep, mezhep ve etnik kökenine bakmaksızın koşup gelen insanların Çanakkale'de gösterdikleri kahramanlıklar dillere destan olmuştur. Savaş sırasında, harekâtı gemisinden izleyen General Hamilton'un savaş sonrası kaleme aldığı **"Gelibolu Hatıraları"** isimli eserinde, Türk askeri ile ilgili yazmış olduğu şu sözleri çok anlamlıdır: **"İndirdiğimiz onca vahşi darbeye rağmen, gebe dağlar hâlâ Türk doğurmaktaydı. Yer yer ilerleyen çizgiler; yeşil çimenlerin üzerinde kımıldayan noktalar; Sarıbayır sırtında, yara izine benzeyen geniş bir kırmızı nokta üzerinde birbirini izleyen noktalar... işte yine bir nokta dizisi... ve yine bir tane daha... yaklaşıyor, gözden kayboluyor, gene ortaya çıkıyorlar... mevzimizin en yüksek ve en orta yerine, birbirini kovalayan dalgalar halinde yükleniyorlar. Büyük topların gümbürtüsünün yanısıra, makinelilerin ve tüfeklerin takırtıları duyuluyor. Gökgürültüleri arasında bir limonluğun damına inen dolunun çıkardığı sesler gibi... Sonra ateş hafifledi... Saldırı püskürtülmüştü. Bizimkiler oldukları yerde tutunabilmişlerdi. Yeşil çimenliklerden geriye az, çok az nokta döndü. Ötekiler, karalıklar âlemine göçmüşlerdi."**(44)

Ernest Jackh da, savaş sonrası Çanakkale seyahatinde şunları yazmıştı: **"Çanakkale Boğazı kıt'alarının kazandıkları başarının tarihi azameti, gözlerimde mukayese ile canlandı. Aşağıda 20. asırda Avrupa tekniğinin büyük yükselişinin sembolleri olan**

(38) Aydemir, a.g.e., s. 228.
(39) Kayabalı, Cemender, a.g.e., s. 10; Gencosman, a.g.e., s. 14, 140.
(40) Sherrill, a.g.e., s. 62-63.
(41) Eroğlu, a.g.e., s. 81.
(42) Âl-i İmrân Suresi, âyet 103.
(43) **Keşfü'l-Hafa,** c. 1, s. 333 (Yazıcı, a.g.e., s. 12).
(44) Kinross, a.g.e., s. 132.

dritnotlar, bu tarafda ise Truva Muharebesi'nden beri gelişmemiş en iptidai muvasala vasıtaları olan siyah öküzün çektiği iki tekerlekli araba Türk askerine teçhizat taşıyordu. Burada ne dört tekerlekli araba ve ne de demir yolu vardı... Türk askerlerinin başarıları her Alman subayı tarafından öğrenilmiştir. Bazı muharebelerde kayıpları yüzde yetmişbeşe çıkıyordu. Harbin başından beri maaş alamamalarına rağmen top gülleleri altında sarsılmaz bir halde kalıyorlardı. Elbise yoktu. Nakliyattaki zorluklar yüzünden tayınlar da azaltılmıştı"(45).

Sadece bu iki örnek bile, Çanakkale Savaşlarının hangi şartlar altında kazanıldığını göstermek bakımından yeterlidir(46).

BUGÜNÜN DOSTLUK KAYNAĞI ÇANAKKALE

Büyük Türk Milletinin tarihi, yüzlerce savaş ve zaferden oluşmuştur. Çanakkale Savaşları, bu zaferlerin en büyüklerinden, kahramanlık ve fedakârlığın sembolleştiği en anlamlılarından biridir. Çanakkale Savaşlarında Türk Ordusu Avrupalı, Asyalı, Afrikalı, Avustralyalı ve Yeni Zellandalı kuvvetlere karşı kahramanca döğüşmüş Çanakkale Boğazını geçmek ve Türk vatanını istilâ etmek için zorlayan, sayı ve teknik yönden çok üstün olan bu rengarenk güçleri Mehmetçik, sadece Türk Milletine has istiklâl sevgisi ve ruh kudretiyle durdurmayı başarmıştır. Çanakkale Savaşları her iki yan için de çok kanlı savaşların cereyan ettiği bir cephe olmuş, Yiğit Türk Ordusu kanıyla karış karış suladığı bu toprakları savunarak yurdunun düşman eline geçmemesini bir kere daha sağlamıştır. Bütün savaşlar süresince her iki tarafın birçok yiğitlikler gösterdiği de bir gerçektir. Biz yiğit bir düşmanla karşılaştık. İngiliz asker ve subaylarının hazmedemedikleri kadar(47) disiplinsiz görülen Avustralya ve Yeni Zellanda kuvvetleri (ANZAK)(48) birbirine çok yakın daracık siperlerde şiddetli bir sıcak ve susuzluk içinde yapılan, çok ağır kayıplar pahasına devam ettirilen bu savaşlarda ne kadar dayanıklı ve inatçı anı zamanda, ne kadar güçlü olduklarını meydana koymuşlardır. Hatta öyle bir an gelmiştir ki iki cephe birbiriyle âdeta yıllardan beri tanıdıkmış gibi arkadaş olmuşlardır denilebilir(49). Bu hususda aşağıdaki örnek dikkat çekicidir:

1952 yılında Avustralya'yı ziyaret eden gazeteci Hikmet Feridun Es, Canberra şehrinde ziyaret ettiği bir müzede pek çok Çanakkale hatırasıyla karşılaşmıştır. Bu hatıralardan birisini kendisi şöyle anlatmaktadır: Müzenin en mutena köşesinde bir sigara kutusu gözüme ilişti. Üzerindeki etiketi okudum. Diyordu ki: **"Bir Türk subayına ait olan bu sigara kutusu, bir ateş kesme devresi içinde düşman hatlarından bizim tarafa atılmıştır."** Harp içerisinde dahi centilmenliğini kaybetmeyen meçhul düşman subayı paketin altına: **"Kahraman düşmanlarımıza küçük bir hediye"** diye yazmıştır. Çanakkale'deki Avust-

(45) Ernest Jackh, **Tarih Coğrafya Dünyası Dergisi,** Atatürk Sayısı, İstanbul, 1959, s. 206.
(46) Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 236-237; Gencosman, a.g.e., s. 21-24; Ruşen Eşref, **Mustafa Kemal Çanakkale'yi Anlatıyor,** 1981, s. 15-18; Verel, a.g.e., s. 29-30; Eroğlu, a.g.e., s. 16-17; Kinross, a.g.e., s. 129-130; Atay, a.g.e., s. 87; M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil, N. Birinci, A. Uçman, **Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal,** İstanbul, 1981, c.1, s. 9-13.
(47) General Sir Ian Hamilton, **Gallipoli Diary,** (Türkçesi, Gelibolu Günlüğü, çev. O. Özdeş), İstanbul, 1972; Kayabalı, Arslanoğlu, a.g.e., s. 241.
(48) Ana Biritannica, **Anzak Maddesi,** c. 2, s. 184; Meydan Larousse, **Anzak Maddesi,** c. 1, s. 588.
(49) Kayabalı, Arslanoğlu, a.g.e., s. 241.

ralya hatlarında sigara darlığına rağmen bu kıymetli hatıranın içinden ancak iki sigara içilmiştir. Avustralyalılar da bu jeste bisküvi ile mukabele etmişlerdir(50).

Böylesine, iyi niyet gösterisine karşı dostlukla mukablede bulunan bu insanların dünyanın öbür ucundan kalkıp tanımadıkları, bilmedikleri bir diyara gelip, o zamana kadar belki adını bile duymamış oldukları, Türklerle savaşmaları ve onlara yenilmeleri, Çanakkale topraklarında onbinlerce ölü bırakmaları ve buradan memleketlerine kolu bacağı eksilmiş yarım insanlar veya yaralılar taşımaları her halde ağır ve acı bir talih olmuştur(51). Ama, asırlardır çeşitli din ve kültürlere sahip milletleri, dostluk ve kardeşlik duyguları içerisinde yaşatmasını bilmiş bu insanların hasletlerini tanımak şerefine de yine aynı savaş vesilesiyle ulaşmışlardı.

1204 yılında İstanbul'u işgal eden Haçlılar hazineyi yağmalamış, sanat eserlerini yakıp yıkmışlardı. Aynı İstanbul, 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilince içindeki müslüman olmayan unsurlara can, mal ve namuslarının güvence altında olduğu bildirilmiş, sanat ve kültür eserlerine de dokunulmamıştı. Yine 1071 tarihinde Malazgirt Meydan Savaşı'nı kazanarak Bizans İmparatoru Romen Diojen'i esir alan Alparslan, İmparator'a şöyle bir soru sormuştu:

- Zaferi sen kazansaydın bana ne yapardın? İmparator'un verdiği cevap şudur:

- Bir fırın hazırlayarak sana çok kötü muamelede bulunurdum.

Buna karşılık savaşın muzaffer kumandanı Alparslan, İmparator'u affetmiş ve yanına muhafızlar vererek memleketine göndermişti(52).

Şimdi, aynı dinden oldukları halde, bir Haçlıların İstanbul'da yaptığı yağmalama ve tahribata, bir de Müslüman Türk'ün başka dinden olanlara karşı gösterdiği ahlakî davranışa bakın. Bu örnekler bize, Atalarımızın ne kadar yüksek insanî meziyetlere sahip olduklarını ve savaşta dahi adaletten, insaf ve merhametten ayrılmadıklarını göstermektedir.

İşte atalarından başka din mensuplarına gösterilen engin hoşgörüyü -günümüzde dinler arası diyalog çalışmaları yapanların dikktine sunulur- miras olarak devralan asil Türk milleti, aynı hoşgörüyü bugün de muhafaza etmektdir. Hatta bu öylesine bir hoşgörüdür ki, sadece yaşayan insanları değil, ölüleri de kucaklamaktadır. Savaş sonrası düşmanlarının kemiklerini mezarlarından çıkartıp yakan insanlara karşılık Türk Milleti'nin sergilediği aşağıdaki davranış ve bu davranışın sonuçları çok düşündürücüdür:

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 1934 yılında Çanakkale'ye yaptığı bir ziyaret vesilesiyle yaptığı konuşmada, yabancı muhariplerle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştı:

"Bu memleketin toprakları üstünde kanlarını döken kahramanlar! Burada bir dost vatanın toprağındasınız. Huzur ve sükun içinde uyuyunuz. Sizler, Mehmetçiklerle yanyana, koyun koyunasınız. Uak diyarlardan evlâtlarını savaşa gönderen analar, gözyaşlarınızı dindiriniz, evlâtlarınız, bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler

(50) Gencosman, a.g.e., s. 161.
(51) Gencosman, a.g.e., s. 155.
(52) Seyfettin Yazıcı, **İmanda Birlik Vatanda Dirlik,** Diyanet Aylık Dergisi'nin Ocak Sayısı İlâvesi, Ankara, 1993, s. 4-5.

ve huzur içinde uyuyacaklardır. Onlar bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlâtlarımız olmuşlardır." Meğer, Mehmetçik âbidesinin başında söylenen bu sözleri zapteden bir kaç gazeteci varmış. Onlar bu sözleri gazetelerine bildirmişler, nutuk dünyaya yayılmış. Ve aradan hafta geçmeden, Şükrü Kaya'ya, ta Avustralya'dan, Yeni Zelânda'dan günlerce telgraflar, mektuplar yağmıştır. Gözleri yaşlı analardan, kardeşlerden, siyasi şahsiyetlerden, askrlerden gelen yazılarda Şükrü Kaya, bu konuşmasından dolayı tebrik ve takdir edilmişti (53).

Çanakkale Savaşı'ndan yıllarca sonra, bir Avustralya Hey'etinin Çanakkale'de ölen ANZAK'ları Avustralya'ya götürmek için Türk yetkililerinden izin istemeleri üzerine aldıkları cevap şu olmuştu: **"... Bizim karşımızda kahramanca çarpışarak topraklarımızda ölen, şehit Mehmet ile koyun koyuna yatan Anzaklar, ebediyete kadar misafirimizdir"**(54).

Bu asil ve üstün ahlâkî davranışların çok geçmeden olumlu neticeleri görülmeye başlanmıştır. Bu arada, Türkiye Cumhuriyeti'nin Avustralya'ya gönderdiği ilk Büyükelçi Baha Vefa Karatay'ın da 18 Mart 1915 Deniz Savaşı'nın yıldönümü nedeniyle aynı günlerde televizyonda bir konuşması yayınlanmıştır(55). Karatay'ın bu konuşması da dostluk adına büyük yankılar meydana getirmiştir. Atılan bu dostluk tohumları kısa zamanda yeşermiş ve bir zamanlar cephede Türklerle savaşmış insanlar, Türk tarafının gösterdiği iyi niyet girişiminden sonra, ülkelerinde mahalle, park, cadde, sokak ve benzeri yerlere Türkçe isimler vermişlerdir. Bu şekilde başlayan ilişkiler, daha sonra, tarafların karşılıklı olarak anıt mezarlar dikmeleri ve Çanakkale Savaşı'nın yıl dönümlerini kutlamaları ile geliştirilmiştir. Ülkemizde de 25 Nisan günleri, bu dostluğun bir ifadesi olmak üzere, **"Anzak Günü"** olarak kutlanılmaktadır.

Çanakkale Savaşları bir taraftan gücün, paranın, tekniğin ve buna benzer imkânların bir milleti yok edemeyeceğini göstermiş, diğer taraftan da insanoğlunun aslında dostluk ve kardeşlik arayışı içerisinde olduğunu ortaya koymuştur. Huzur ve barış dolu bir dünyada yaşamak isteyen insanoğlunu, çeşitli menfaatler doğrultusunda savaşa sürükleyen zavallı bedbahtlar bir gün mutlaka lâyık oldukları cezayı bulacaklardır.

Bizim temennimiz, aklın sınırlarını zorlayan savaş vahşetinin tarihin karanlık perdesi altında puslu bir hatıra olarak kalması ve insanlığın Yüce Yaratıcı'nın arzu ve irâdesi doğrultusunda huzuru bulmasıdır.

Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi
İslâm Araştırmaları Merkezi

(53) Gencosman, a.g.e., s. 142; Kayabalı, Arslanoğlu, a.g.e., s. 241: İğdemir Uluğ, **Atatürk ve Anzaklar,** Ankara, 1978. s. 6-7.
(54) Tellioğlu, **"Mustafa Kemal ve Anzaklar"** Türk Kült. Derg., 10:39-40, 1971; Kayabalı; Arslanoğlu, a.g.e., s. 241.
(55) İğdemir, a.g.e., s. 8.

BİBLİYOGRAFYA

AFETİNAN, Ayşe, **Atatürk'ün Karisbad Hatıraları,** Ankara, 1983.

AFETİNAN, Ayşe, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Ankara, İş Bankası Yayınları, 1968.

ANABRİTANNİCA Ansiklopedisi, **Anzak ve Atatürk Maddeleri**, İstanbul, 1987.

ARMAOĞLU, Fahir H., **Siyasi Tarih** (1779-1960), Ankara 1964.

ATATÜRK, **Nutuk-Söylev**, c.1-2, Ankara, T.T.K., 1981.

ATATÜRK, **Söylev ve Demeçler**, Ankara, T.İ.T.E. Yayınları, 1981.

ATAY, Falih Rıfkı, **Çankaya**, İstanbul, 1980.

AYBARS, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, İzmir, 1984.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal,** İstanbul, 1969.

BAYAR, Celâl, **Ben de Yazdım**, İstanbul, 1965-1966.

BELİK, Mahmut, **Türk Boğazlarının Hukukî Statüsü,** İstanbul, 1962.

DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLAM TARİHİ, Hey'et Çalışması, İstanbul, 1989.

BAYUR, Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi,** Ankara, 1985.

BİLSEL, Cemil, **Türk Boğazları,** İstanbul, 1948.

ERDEN, Ali Fuat, **Atatürk**, İstanbul, 1952.

ERGİN, Feridun, **K. Atatürk**, İstanbul, 1978.

EROĞLU, Hamza, **Atatürk'ün Hayatı**, Ankara, 1986.

EROĞLU, Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi,** İstanbul, 1982.

EŞREF, Ruşen, **Mustafa Kemal Çanakkale'yi Anlatıyor,** 1981.

EVANS, Laurence, **Unıted states policy and the Partion of Turkey** (1914-1915), Baltimore, 1965.

GENÇOSMAN, Kemal Zeki, **Atatürk Ansiklopedisi**, İstanbul, 1981.

GENEL KURMAY ASKERİ ve STRATEJİK ETÜD BAŞKANLIĞI, **Çanakkale Cephesi**, Ankara, 1978.

HAMİLTON, General Sir Ian, **Gelibolu Günlüğü** (Gallipoli Diary, çev. O. Özdeş) İstanbul, 1972.

İĞDEMİR, Uluğ, **Atatürk ve Anzaklar** (Atatürk And The Anzacs), Ankara, 1978.

İĞDEMİR, Uluğ, **Atatürk'ün Yaşamı,** Ankara, 1980, c.1.

İĞDEMİR, Uluğ, **Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar**, İstanbul, 1955.

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, **Atatürk Maddesi**- İstanbul, M.E.B. 1955.

JAMES, R. Rhodes, **Gallipoli,** London, 1965.

KANNENGİESSER, Hans, The Campaign in Gallipoli, London, 1928.

KAPLAN, Mehmet; ENGİNÜN, İnci; EMİL, Birol; BİRİNCİ, Necat; UÇMAN, Abdullah, **Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal**, İstanbul, 1981, c.1.

KARAL, Enver Ziya, **Birinci Cihan Harbinden Lozan Muahedesine Kadar Türkiye'nin Siyasi Olayları, Yeni Türkiye**, (Kollektif Eser), İstanbul, 1959.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi,** Ankara, T. T. T., 1962.

KAYABALI, İsmail; ARSLANOĞLU, Cemender, **Çanakkale Savaşı,** Ankara, 1975.

KİNROSS, Lord, **Atatürk** (çev. Necdet Sander), İstanbul, 1984.

KUR'AN-I KERİM, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

LEWIS, Bernard, **The Emergence of Modern Turkey**, London, 1965.

MEYDAN LAROUSSE, **Atatürk ve Anzak Maddeleri**, İstanbul, 1969.

MOOREHEAD, Alan, **Çanakkale Geçilmez** (Çev. Günay Salman), İstanbul, 1972.

OGLANDER, Aspinall, **Military Operations, Gallipoli,** Volum 2, London, 1929-1932.

OSMANLI TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ, Türkiye Gazetesi Yayınları, Tarihsiz, c.2.

PRICE, M.Philips, **A.History of Turkey, From Empire to Republic** (Türkçesi, Türkiye Tarihi, çev. M.Asım Mutlu Doğan), Ankara, 1969.

RENKLİYILDIRIM, Önder, **The Speech Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, 1985.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, İstanbul 1963.

SANDERS, Liman, **Türkiye'de 5 Yıl,** İstanbul, 1968.

SHERRILL, H.Charles, **Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal** (Çev.Alp Ilgaz), Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser Serisi, sayı 23, Tarihsiz.

ŞİMŞİR, N.Bilâl **İngiliz Belgelerinde Atatürk** (British Documents on Atatürk), Ankara, 1973, c.1.

SU, K.Mükerrem; MUMCU, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük,** İstanbul, 1968.

TARİH, COĞRAFYA DÜNYASI DERGİSİ, **Atatürk Sayısı**, İstanbul, 1953.

TEZER, Şükrü, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara, 1972.

TOYNBEE, Arnold, **Türkiye, Bir Devletin Yeniden Doğuşu** (Çev. Kasım Yargıç), İstanbul, 1971.

TÜKİN, Cemal, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi,** İstanbul, 1947.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, 1961.

ÜÇOK, Coşkun, **Siyasal Tarih** (1789-1950), Ankara, 1967.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref, **Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal ile Mülâkat**, İstanbul, 1954.

VEREL, Oktay, **Vatan Sana Minnettardır**, İstanbul, 1981.

VİLLALTA, J.Blanco, **Atatürk**, Ankara, Kültür ve Turizm Bak. Yay., 1982.

WINSTON, Churchill, **The World Crisis,** London, 1968.

YAVUZ, Ünsal, **İmparatorluktan Milli Devlete**, Ankara, 1990.